

*Xoliqulov Anvar Nematovich – SamISI “Iqtisodiy tahlil va statistika” kafedrasini mudiri,
i.f.n., professor*

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida xususiy kapital korxonaning moliyaviy holatini tavsiflovchi muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Chunki uning holatiga qarab jami mablag'lar tarkibidan kelib chiqqan holda korxonaning iqtisodiy qaramligi yoki mustaqilligiga baho beriladi. Bu biznesni boshqarish, faoliyatni kengaytirish va sheriklik faoliyatini yo'lga qo'yishda o'ta muhim masala hisoblanadi. Xususiy kapital korxonaning o'z mablag'lari manbayining asosini tashkil etuvchi ko'rsatkich hisoblanib, uning tarkibiga korxonaning ustav kapitali, zaxira kapitali, qo'shilgan kapital hamda taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) kiradi.

Buxgalteriya hisobi fanidan ma'lumki korxonaning tashkilot va firmalarni moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlash manbayi bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- o'z mablag'lari manbayi;
- qarz mablag'lari.

Sobiq ittifoq davrida esa bu mablag'lar manbayiga budjetdan ajratmalar ham kirgan. Lekin bozor iqtisodiyotiga o'tganimizdan keyin bu mablag'lar manbayi bekor qilingan. Chunki bu manbaning yo'q qilinishi Respublikamizdagi boqimandalik tizimini tugatishni ta'minladi.

Endilikda esa yuqorida sanab o'tganlarimiz korxonalarni mablag'lar bilan ta'minlash manbayi bo'lib kelmoqda. Korxonaning tashkilot yoki firma ochilish davrida o'z mablag'larini belgilab olishi lozim. Bu ish amalga oshirilgach esa mablag'larni qaysi manba hisobiga qoplash kerakligi ko'rib o'tiladi. Agarda korxonaning o'z mablag'lari yetarli bo'lsa, o'z mablag'lar manbayi hisobiga, aks holda esa qarz mablag'lari hisobiga, qoplaydi. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida har bir korxonaning o'z moliyaviy ehtiyojlarini o'zi mustaqil qondirishi mumkin. Resurslarni ta'minlash manbayi bo'lib, uning foydasi, qimmatli qog'ozlarini sotishdan kelgan tushum, aksionerlarning pay va boshqa to'lovlari, yuridik va jismoniy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari hamda qonundan tashqari bo'lmagan holda kiritilgan mablag'lar kiradi. Bunday asosda kiritilgan mablag'lar korxonaning tashkilotlari uchun xususiy kapital deb qaraladi.

Hozirgi vaqtda mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, korxonalarda ustav fondi miqdori mazkur korxonaning tashkilot bo'lganda tasdiqlangan ta'xis hujjatlarida ko'rsatilgan miqdor bilan muvofiq kelishi lozim. Uning miqdori yil davomida o'zining mulkchilik

shaklini o'zgartirmaydigan korxonalarda o'zgarmaydi. Davlat korxonasi xususiylashtirilganda mazkur korxonalar mulkining sotib olinish qiymatini aniqlash talab qilinadi, chunki ta'sischi hujjatida ustav fondi miqdorini ko'rsatish

lozim. Umuman olganda, barcha iqtisodchi olimlar tomonidan xususiylashtirilgan kapitalga ta'rif berilganda yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar tizimidan foydalanilgan bo'lib, ular tarmoq xususiylashtirishiga ko'ra o'z ko'rsatkichlarini o'zgartirgan holda ta'riflangan.

MDH iqtisodchi olimlaridan P.Kamishanov «Ustav kapitali – bu davlat tashkilotlarida hukumat tomonidan ajratilgan asosiy va aylanma mablag'lari hisobiga shakllanadi. Nodavlat sektoridagi korxonalarda esa ta'sischi hujjatida kiritilgan mablag'lari hisobiga tashkil topib, u xo'jalik faoliyatini amalga oshirish uchun ta'sis hujjatlarida ko'rsatilgan mulkni puldagi ifodasini ko'rsatadi» deb ta'kidlagan.

Shu jumladan A.O'Imasov va N.To'xliyevlar ham: «Ustav kapitali – korxonani barpo etish to'g'risidagi shartnoma yoki nizomda belgilangan mablag'lar (kapital) miqdori. Chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymati, davlat qo'ygan mablag'lar, xususiylashtirish (pay) badallari miqdoridan tashkil topadi» deb ta'rif berishgan. Ushbu iqtisodchilar tomonidan ustav kapitaliga berilgan ta'rif mazmun jihatdan mohiyatga ega bo'lsa hamki, unga bir muncha qo'shimchalar kiritish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Negaki, berilgan mazmun, korxonalar mablag'lar manbayining manfaatdorlik hissini, tashkil bo'lish davrini va keyinchalik mazkur ko'rsatkichning shakllanish holatini o'zida aks ettirmagan. Shu jihatdan olganda: «ustav kapitali – bu xo'jalik subyektlarining daromad (foyda) olish maqsadini ro'yobga chiqarish uchun zarur bo'lgan dastlabki (korxonani barpo etish to'g'risida shartnoma yoki nizomda belgilangan) mablag'lar (kapital) miqdori. Shuningdek, ustav kapitalini oshirish maqsadida kiritilgan mablag'lar, hamda o'z kreditor va ta'sischi hujjatlarining qiziquvchanligini kafolatlovchi mablag'lar manbayidir» deb ta'rif berishimiz maqsadga muvofiqdir. Xususiylashtirish tarkibiy qismlaridan yana biri bu – rezerv kapitali hisoblanadi. Rezerv kapitali ko'pgina me'yoriy va qonuniy hujjatlarda hamda iqtisodiy adabiyotlarda turlicha ta'riflangan bo'lib, uning o'ziga xos jihatlari belgilab bergan. Masalan, Respublikamiz boshqaruv tashkilotlari tomonidan belgilangan me'yorlarga asosan: «Rezerv kapitali – bu korxonalar ustaviga

asosan ajratma qilish mol-mulk qayta baholanishi, qaytarib bermaslik sharti bilan olingan mablag'lar (pul mablag'laridan tashqari), o'rtoqlik va aksionerlik jamiyatlar mulkini oshiruvchi boshqa korxonalar hisobini olib borish uchun mo'ljallangan» deb izohlangan. Keltirilgan izohga mazmunan yondashadigan bo'lsak, uning tarkibiga kiruvchi bir qator ko'rsatkichlar o'z o'rnida berilmagan. Masalan, mol-mulkning qayta baholanishi. Chunki ushbu ko'rsatkichning ma'lum qismi, qo'shilgan kapital zimmasiga birkutilgan bo'lib, uning ikki schotda ko'rsatilishi hisob tizimidagi kamchiligimiz hisoblanadi.

M.Lapustin, P.Nikolskiylarning fikricha: «Rezerv kapitali – bu xo‘jalik tavakkalchiligi va ko‘zda tutilmagan holatlarni moliyalashtirish maqsadida jamg‘arilgan pul ko‘rinishidagi mablag‘lar hisoblanib, u xususiy kapitalning bir bo‘lagi sifatida qaraladi. Amaliyotda bu jamg‘arma sug‘urta mablag‘i sifatida yoki tavakkalchilik rezervi, deb ham ataladi». Yuqorida keltirilgan ta‘rifga nazar solsak, uning bir qadar mazmunga ega ekanligini guvohi bo‘lamiz. Chunki rezerv kapitali hisobot yilida erishilgan sof foyda hisobidan ma‘lum bir maqsadlarni sug‘urtalash

uchun tashkil etilishi belgilab qo‘yilgan.

Shu nuqtayi nazardan, bizningcha: «Rezerv kapitali – bu ta‘sis hujjatlariga binoan hisobot davrida erishilgan sof foyda hisobidan, amaldagi qonunchilik asosida, tavakkalchilik va ko‘zda tutilmagan natijalar oldini olish, hamda xo‘jalikning oxirgi moliyalashtirish manbai sifatida gavdalanadigan mablag‘lar jamg‘armasining puldagi ifodasi» deb ta‘riflash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Yuoridagi fikr-mulohazalar shuni ko‘rsatmoqdaki, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatida kapitallar (fondlar) va rezervlarning muhim o‘rni mavjud ekan. Chunki bu manbalar asosan, xo‘jalik subyektlarining o‘z manbalarini aks ettiruvchi jihatlari bilan ajralib turadi.

Bugungi kunda xo‘jalik subyektlarining o‘z mablag‘lari manbalari qanchalik yuqori salmoqqa ega bo‘lsa, mazkur korxonalarining faoliyati shunchalik ijobiy baholanadi. Xususiy kapital hisobi iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u korxonaning o‘z qudrati darajasining qay darajada ekanligini bildiradi. Bunday taraflarni e‘tiborga olgan holda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi chaqiriq 6- sessiyasida qabul qilingan «Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida»gi qonunda ham xususiy kapital hisobiga katta e‘tibor berilgan. Uning 16- moddasiga ko‘ra moliyaviy hisobotlar tarkibida 5-shakl «Xususiy kapital to‘g‘risida hisobot» deb nomlanib, bu shakl har yili boshqa hisobotlarga qo‘shilgan holda yuqori organlarga topshirilishi lozim.

Xususiy kapital tahlilining vazifalari bo‘lib, quyidagilar hisoblanadi:

- Ø xususiy kapitallardan samarali foydalanganlikka baho berish;
- Ø xususiy kapitalda mavjud bo‘lgan imkoniyatlarni aniqlash;
- Ø uning o‘zgarishiga ta‘sir etuvchi omillarni aniqlash va hokazolar.

Xususiy kapital tahlilini olib borishda axborot manbai bo‘lib, «Buxgalteriya balansi»ning passiv 1-bo‘limi va «Xususiy kapital to‘g‘risida»gi hisobot shakllari kiradi. Bu hujjat shakllaridan foydalangan holda biz tahlil ishlarini olib boramiz. Mazkur mavzuning hisobi 12-«Jurnal orderi» da yuritilib, ushbu hujjat formasi ham manbalar sifatida ko‘rilishi mumkin.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. «O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risida. –Toshkent. 12.09.2023 yil.
2. Sh.M. Mirziyoev. Tanqidiy taxlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik- xar bir raxbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -Toshkent: O'zbekiston, 2022. -104 b.
3. Pardayev M.Q., Xoliqulov A.N. Iqtisodiyot sub'ektlarida omilli tahlilni takomillashtirish. Monografiya. Navro'z. – Toshkent. 2014, 236-bet
4. Xoliqulov A.N., Usmanova D.Q., Raximov X.A. Korxonalarni raqobatbardoshligini baholash. O'quv qo'llanma. Samarqand.: “Turon nashr” nashriyoti, 2021. – 212-bet.
5. Xoliqulov A.N., Berdiqulov V., Ibodov K.M. Taqqoslama menejment. O'quv-qo'llanma, T.: Iqtisod-moliya nashriyoti, 2021 yil – 162 bet
6. Xoliqulov A.N., Urazov S.SH. Biznes hujjatlarni tuzish. O'quv-qo'llanma, Samarqand: Fan bulog'i nashriyoti, 2022 yil – 150 bet
7. Xoliqulov A.N. Iqtisodiy tahlil va audit. O'quv qo'llanma Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2023, 209 bet
8. Xoliqulov A.N. Turistik korxonalar faoliyati tahlili. O'quv qo'llanma Samarqand.: “STEP-SEL” MCHJ. Nashriyoti, 2024, 314 bet.
9. Xoliqulov A.N., Ibodov K.B. Monopoliyaga qarshi boshqaruv nazariyasi. Darslik, Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2024, 360 bet
10. Xoliqulov A.N. Xizmat ko'rsatish korxonalarini samaradorligini tahlil qilishning metodologiyasini takomillashtirish yo'nalishlari. Monografiya. Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “STEP-SEL” MCHJ. Nashriyoti, 2023 - 276 bet